

УДК 63:631.115.8 (Бажаєв)

**ПИТАННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ У ПРАЦЯХ ПРОФЕСОРА
В.Г. БАЖАЄВА***Ірина Сиченко*

Національна наукова сільськогосподарська бібліотека
Національної академії аграрних наук України,
Україна, 03680, м. Київ, вул. Героїв оборони, 10,
e-mail: s.yarina@rambler.ru

Одним із пріоритетних завдань аграрної держави є забезпечення продовольчої безпеки та побудова нової моделі сільського господарства. Використання принципів кооперативної діяльності у сучасних умовах ринкової економіки є важливим фактором забезпечення конкурентоспроможної форми господарювання. Тому на сучасному етапі розвитку аграрного сектору економіки питання сільськогосподарської кооперації та діяльність сільськогосподарських кооперативів продовжує залишатися актуальним.

Мета дослідження – об'єктивний аналіз наукової спадщини В.Г.Бажаєва з історії сільськогосподарської кооперації.

Питанням кооперації присвячено низку праць, автори яких зробили внесок у теоретичний розвиток кооперативної ідеї та систематизацію кооперативного досвіду. Сучасні дослідники: О.О.Клокар [1], С.Г.Бабенко[2], В.В.Зіновчук [3] визначили основні підходи до розвитку сільськогосподарських кооперативів в Україні. Проте історичний аналіз їх становлення у різних соціально-економічних формаціях розкритий науковцями недостатньо. А ґрунтовні дослідження, що стосуються наукового доробку з питань сільськогосподарської кооперації В.Г.Бажаєва взагалі відсутні.

Ідея кооперативів має давнє коріння, яке бере свій початок із Західної Європи. Запровадження сільськогосподарської кооперації у значній мірі належить окремим ентузіастам. Зазвичай вони були засновниками та членами добровільних сільськогосподарських товариств, хліборобських артілей, працювали у земствах. Крім сприяння розвитку кооперативних ідей вони займалися організацією виробництва, збуту, переробки продукції, а також популяризацією серед селянства агрономічних знань.

У своїх дослідженнях В.Г.Бажаєв надавав велике значення питанням кооперації усіх видів для населення та присвятив цьому низку робіт: «Кооперация и аграрный вопрос»

(1910) [4; 5], «Что дало и может дать русской деревне кооперативное движение в сельском хозяйстве» (1910) [6], «Кооперация сельскохозяйственная в Западной Европе» [7] (1912) та «Кооперация сельскохозяйственная в России» (1912) [8].

Аналізуючи науковий доробок вченого, слід зазначити, що у праці «Кооперация сельскохозяйственная в Западной Европе» [7] В.Г.Бажаєв визначив поняття «кооперації» – співробітництво декількох осіб для досягнення спільних цілей [7, с. 607]. Кожна група рівноправних осіб, які об'єднуються для безпосереднього співробітництва з господарською ціллю у союз з постійною організацією, створює кооперативну асоціацію або кооператив [7, с. 607]. У зазначеній публікації Володимир Гаврилович простежив історію кооперації Західної Європи. Так, він відмічає, що організований кооперативний союз з'явився не раніше першої половини XIX ст. Перша спроба створення кооперативних асоціацій пов'язана з іменами представників утопічного соціалізму, особливо Р.Оуена та Фур'є. З 60-х років XIX ст. власне і починається безперервний розвиток сільської кооперації. В.Г.Бажаєв наводить статистичні дані щодо створення сільськогосподарських кооперативів. Він відмічає, що у Франції важливу роль у розвитку сільськогосподарської кооперації відіграли землеробські синдикати, які найкраще розвивалися у районах: Бургундії, Франш-Конте, Альпійських департаментах, Провансі, де було поширене дрібне землеробство й інтенсивні культури. Те ж саме спостерігалось й у Німеччині: Баварії, Бадені, Вюртембурзі, Гессені й Ельзасі.

На думку В.Г.Бажаєва, з другої половини 1880-х рр. у період сільськогосподарської кризи відбувається безупинний розвиток сільськогосподарської кооперації. Адже вийти з критичного становища можливо було тільки шляхом цілеспрямованого пристосування всієї організації господарства до нових умов, тобто скоротивши площу пару, перейти до більш ін-

тенсивної обробки, посиленого використання мінеральних добрив, розвитку травосіяння, розширення та покращення тваринництва тощо. Здійснити це неможливо без притоку капіталів і знань. Оскільки різноманітні товариські організації забезпечували залучення коштів, тому швидке поширення їх цілком закономірне.

Володимир Гаврилович аналізує типи розвитку сільськогосподарської кооперації, які виявилися, у залежності від місцевих умов, досить різноманітними у різних країнах. Так, у Німеччині, розвиток сільськогосподарської кооперації розпочався з утвердження кредитних товариств, тобто кооперативів різного типу. Засновником цього руху був Райффейзен, який влаштував першу кооперативну позичкову касу у Геддесдорфі у 1869 році [7, с. 609]. У Франції, як уже зазначалося вище, важливу роль відіграли земельні синдикати – це кооперативна форма, яка являла собою вільне об'єднання групи людей для захисту інтересів землеробства та різних господарських цілей, аналогічних тим, які ставлять собі кооперативні установи [7, с. 610].

У низці країн: Швейцарії, Бельгії, Баварії, Саксонії, Бадені, Гессені – найважливішою та найпоширенішою формою сільськогосподарської діяльності – дрібні сільськогосподарські товариства, які являли собою вільні об'єднання господарів, пов'язаних лише членськими внесками, і, зазвичай, юридичних прав не мали. Головною їх відмінністю від французьких синдикатів було те, що дрібні сільськогосподарські товариства головною задачею ставили – взаємне спілкування та навчання за допомогою виставок, конкурсів, дослідних полів тощо. На другому плані – виконання товариських господарських функцій. Більша частина місцевих сільськогосподарських товариств об'єднувалися в окружні, а останні зливалися в єдину центральну установу (сільськогосподарську раду). Дрібні сільськогосподарські товариства дуже легко проникали в селянське середовище та виконували не тільки важливу просвітницьку задачу, популяризуючи сільськогосподарські знання, але готували підґрунтя для розвитку і більш складних кооперативних товариств [7, с. 611].

Доречно відмітити, що В.Г.Бажаєв виділяє наступні форми кооперативних товариств: товариська організація кредиту, яка досягла значного розвитку у Німеччині. Іншу важливу форму виробничих товариств ми зустрічаємо в галузі скотарства. Тваринознавчі товариства та союзи знайшли поширення у Німеччині та

Швейцарії, шляхом спільної покупки племінних тварин, ведення списку кращих особин, організації виставок. Подібними були контрольні товариства у Данії – правильне ведення молочного господарства за допомогою контролю оплати корму, відбору кращих тварин тощо. Абсолютно нову сферу застосування кооперативного принципу відкривають спроби товариського ведення цілих землеробських підприємств. Прихильником цієї ідеї у Німеччині є письменник Оппенгеймер, який пропагував «Siedelungsgenossenschaften» (колонізаційні товариства). Досить важливе значення займають багаточисельні товариства для переробки сільськогосподарських продуктів. Найбільше їх із маслоробства та сироваріння у Данії, Швейцарії, Німеччині, Італії. Досить широке застосування кооперація знайшла й у виноробстві завдяки діяльності земельних синдикатів, особливо у Франції, Італії та Південній Німеччині, де діяли спеціальні виноробні товариства. Подібними були товариства з переробки овочів, а також кооперативні заводські підприємства (винокуріння, буряково-цукрові). Цикл сільськогосподарських кооперативних починань замикається кооперацією у галузі збуту. Сюди слід віднести: товариські організації торгівлі яйцями (у Данії, Ірландії, Німеччині), м'ясом (у Данії, Німеччині) і зерном (в Америці, Баварії, Вюртемберзі, Бадені, Австрії). Але найбільший інтерес являє смілива спроба проникнути у галузь хлібної торгівлі. Так, Америка покрита цілою мережею елеваторних товариств – союз фермерів для спільного продажу хліба за допомогою елеваторів.

Висновок В.Г.Бажаєв зводиться до того, що існуюча мережа сільськогосподарських кооперативів представляє собою одну з найбільших господарських організацій. Учений констатує той факт, що поряд із розширенням кооперативного принципу, відбувається підвищення інтенсивності сільськогосподарського виробництва. Це досягається завдяки сільськогосподарським знанням. По-перше, об'єднання у кооперативи селянські господарства спілкуються між собою, завдяки чому будь-яке покращення господарства швидко робиться загальним досягненням. По-друге, викликаний кооперативною діяльністю притік капіталу відкриває можливості застосування недоступних технічних покращень.

Звертаючись до творчого доробку В.Г.Бажаєва, доцільно наголосити, що у праці «Кооперація сільськогосподарська в Росії» [8] він виділяє й аналізує основні форми кооперативного принципу, які існували у Росії. Серед

яких розрізняє трудову артіль і поземельну общину. Перша з яких була характерна докапіталістичному суспільству та була витіснена общиною. Основні відмінності між общиною та кооперативами полягають у тому, що община – союз кастовий і примусовий, тоді як кооператив – союз добровільний. Община підпорядкована спеціальним кастовим установам, у той час – кооператив від усього вільний. Крім того, до складу общини обов'язково входять всі родичі, а кооперативний союз утворюють добровільно всі бажаючі. Община, як земельний союз, вирішує питання землекористування, але для організації дрібного кредиту, оптових закупівель поступається кооперативним організаціям західноєвропейського типу. Щодо подвірного населення, то для нього єдиною формою товариського об'єднання – кооперативний союз.

На переконання вченого, перші починання у галузі сільськогосподарської кооперації відносяться до 1860-х років, коли і в Західній Європі це було новою справою. Перша артільна сироварня була створена М.В. Верещагіним у 1866 р. у с. Острокоповичі Тверського повіту, а перше ощадно-позичкове товариство було засноване з ініціативи С.Ф. Лугініна та М.П. Колюпанова у 1865 р. (у Рощинській волості, Ветлужського повіту, Костромської губернії). Згодом з метою їх підтримки при Московському товаристві сільського господарства був організований Комітет ощадно-позичкових товариств, з особливим відділенням у Петербурзі, багато земств (Новгородське, Псковське, Московське) стало надавати регулярну матеріальну допомогу всім новим товариствам. У 1895 р. на законодавчому рівні були визнані кредитні товариства райффейзенського типу, тобто без пайових внесків, але з правом ведення посередницьких операцій [8, с. 618].

Також В.Г. Бажаєв надає дані щодо зберігально-позичкових і кредитних товариств і відмічає той факт, що на перший погляд цифри є вражаючими. Однак у порівнянні, з сусідньою Німеччиною, співвідношення досить значне.

Завдяки ініціативності та наполегливості М.В. Верещагіна та його соратників наприкінці 1870-х років артільні сироварні були створені у низці північних губерній: Тверській, Новгородській, Петербурзькій, Ярославській, В'ятській та інших. Але через труднощі у пошуках підготовлених кадрів, безгосподарністю та зловживаннями, нестачею молока у селян майже всі верещагінінські артілі розпалися. І лише з другої половини 1890-х років, виявило-

ся можливим відродити цю справу. Молочні товариства почали з'являтися на півночі Європейської Росії (переважно Вологодська губернія) та у Західному Сибіру. Адже досить сприятливі для молочного господарства умови та ціла система спеціальних заходів допомогли поставити справу на міцну основу. Перше молочне господарство було засноване у 1895 р. у Західному Сибіру (Ялutorівського повіту Томської губернії). У подальшому кількість товариств збільшувалася. Щодо «землеробських артілей», то вони були впроваджені у 1890-х роках у губерніях: Херсонській і Пермській. Головним діячем з улаштування херсонських землеробських артілей був прихильник артільної ідеї М.В. Левицький [8, с. 619-620].

Щодо товариських організацій виробничої потреби та збуту, то на думку В.Г. Бажаєва, вони не є окремими галузями кооперативної справи. Але значно більше у цьому відношенні зроблено кредитними товариствами, дрібними сільськогосподарськими товариствами та споживчими кооперативами. Дрібні сільськогосподарські товариства – особлива форма сільських кооперативів. Сфера діяльності, передбачена нормальним уставом 1898 р., зближує наші сільськогосподарські товариства з французькими землеробськими синдикатами. Крім звичайної просвітницької діяльності, дрібні сільськогосподарські товариства могли виконувати функції спеціальних сільськогосподарських кооперативів, наприклад закупівельні операції, влаштування сільськогосподарських складів, товариський збут тощо. Позитивними сторонами цих товариств – легкість утворення, повна загальнодоступність (завдяки невеликим членським внескам) і відносна незалежність. Оскільки споживчі товариства звичайного типу набули значення великої галузі селянської кооперативної справи лише за останні роки – і до того ж переважно на півдні Росії, то В.Г. Бажаєв вважає досить складною справою оцінити їх вплив на загальний хід розвитку селянського господарства.

Підводячи підсумки, В.Г. Бажаєв відмічає наступне: щодо географічного поширення сільськогосподарської кооперації, то цілком природно, що найбільшого розвитку вона досягла у найбільш щільно населеній і культурно розвиненій частині Російської імперії – Європейській Росії. Що стосується кількісного співвідношення різних форм сільськогосподарської кооперації по губерніях, то воно дивує своїм незакономірним характером, який можна пояснити тим, що процес природнього органічного росту, завдяки слабо розвиненій самоді-

яльності населення, занадто часто ускладнюється процесом штучного насадження кооперативів. Щодо факторів, які негативно впливають на розвиток сільськогосподарської кооперації, слід відмітити: 1) інертність самого населення; 2) бідність.

Передумови, становлення та історія розвитку сільськогосподарської кооперації знайшли відображення у статті В.Г.Бажаєва «Кооперація и аграрный вопрос» [4; 5]. Структурно вчений розділяє публікацію на розділи: 1) вступ; 2) історичний нарис розвитку сільськогосподарської кооперації; 3) типи розвитку сільськогосподарської кооперації; 4) сучасний стан кооперації в області сільського господарства; 5) висновки.

На думку В.Г.Бажаєва, розвиток аграрного питання залежить від боротьби за економічну перевагу між господарствами двох типів: дрібних трудових і великих капіталістичних. Він відмічає, що дрібні підприємства, об'єднані кооперацією у великі комплекси тільки у галузі кредиту і товарообміну наповнюються достатньою силою спротиву, а при подальшому проникненні кооперативного принципу у саму галузь виробництва, отримують перевагу у боротьбі за економічну першість. Тому, відповідно, використовуючи на практиці кооперативний принцип, населення стає головним фактором розвитку сільськогосподарського прогресу.

Щодо історії розвитку сільськогосподарської кооперації, то Володимир Гаврилович надає статистичні дані щодо кредитних товариств у різних країнах і наголошує на тому, що з розвитком сільськогосподарської кризи наприкінці 80-х рр. XIX ст. починається стрімкий розвиток сільськогосподарської кооперації. Щодо західноєвропейського селянства, то воно відмовилося від натурального господарства ще задовго до кризи.

Селянський кооперативний рух в окремих країнах набув різних форм. Так, учений виділяє кооперативи різних типів: кредитне товариство, французькі синдикати, дрібні сільськогосподарські товариства.

Товариства першого типу характерні для Німеччини. Початок кооперативної діяльності було покладено Райффейзену у Геддесдорфі у 1869 р., коли відбулося переоблаштування місцевого благодійного феррейна у кооперативну позичкову касу. Для цього товариства були характерні наступні ознаки: обмежений район дії, принципова відмова від пайових внесків і кругова відповідальність членів щодо боргових зобов'язань товариства. Крім того, з

ініціативи Гааза, у провінції Обергессен у 1872 р. виникли особливі сільськогосподарські споживчі товариства, які стали зразками для подібних по всій Німеччині. У 1876 р. виникла особлива центральна каса, яка мала головну функцію *Geklausgleich*, тобто збирання шляхом вкладів вільних коштів одних товариств для забезпечення, по мірі необхідності, – інших. Таким чином, виникла необхідність у створенні особливого «Центрального союзу», згодом перейменованого на «Генеральний союз», який об'єднував не лише кредитні товариства, але і промислові – райффейзенського типу. Однак, незалежно від цієї організації, виник кооперативний рух. У 1883 р., коли помер Райффейзен, 278 товариств об'єдналися у «Все загальний союз сільськогосподарських товариств», який був перейменований – «Імперський союз». Ця нова організація почала досить стрімко розвиватися. І уже 1 серпня 1905 р. відбулося формальне об'єднання Райффейзенського генерального союзу та сільськогосподарських товариств нового типу.

Другий тип розвитку кооперативного руху – землеробські синдикати, характерні для Франції. Це своєрідна форма союзу представляла собою своєрідне об'єднання групи осіб, головним чином для захисту інтересів землеробства та для різних господарських цілей, аналогічних тим, які ставлять собі кооперативні установи. Діяльність місцевих союзів, направлена на захист інтересів землеробства, координувалася й об'єднувалася, по-перше, Товариством сільських господарів Франції, а, по-друге, двома спеціальними центральними організаціями: «Економічним землеробським синдикатом» та «Аграрною партією». Об'єднання у союзи регламентувалося на законодавчому рівні за ініціативою Вальдека Руссо (1884 р.).

Останній тип сільськогосподарських кооперативів – дрібні сільськогосподарські товариства, які схожі на землеробські синдикати, являли собою вільні об'єднання дрібних господарів, пов'язаних лише членськими внесками та прав юридичної особи не мали. На відміну від синдикатів, їх головне завдання – у взаємному обміні знаннями за допомогою виставок, конкурсів, дослідних полів.

На думку В.Г.Бажаєва, розвиток кооперативного руху неможливий без підтримки з боку державних органів, шляхом врегулювання цього питання на законодавчому рівні. Найбільшого розвитку досягли ті галузі кооперативного руху, які не потребували обмеження самостійності окремих дрібних підприємств. Се-

ред цих галузей важлива роль належала товариській організації кредиту. Деякі галузі закупівельної операції складають уже прямий перехід до кооперативної організації сільськогосподарського виробництва. Досить поширеними у Німеччині та Швейцарії особливі товаринознавчі товариства та союзи. Подібними є контрольні товариства у Данії. Зовсім нову грань застосування кооперативного принципу відкривають спроби товариського ведення цілих землеробських підприємств. Прихильником останніх у Німеччині є Оппенгеймер, який пропагував колонізаційні товариства. Особливе положення займають товариства для переробки сільськогосподарських продуктів. Як уже говорилося, найбільше виділяються товариства з маслоробства та сироваріння (у Данії, Швейцарії, Німеччині, Італії), а також виноробні товариства (у південній Німеччині). Цикл сільськогосподарських кооперативних починань замикає кооперація у галузі збуту: товариські організації торгівлі яйцями (у Данії, Ірландії, Німеччині), м'ясом (у Данії, Німеччині) та зерновими хлібами (в Америці, Баварії, Вюртемберзі, Бадені, Австрії). В Америці – ціла мережа елеваторних товариств.

Підводячи підсумки, В.Г.Бажаєв констатує той факт, що існуюча мережа сільськогосподарських кооперативів представляла одну з важливих і найбільших господарських організацій. У галузі дрібного кредиту товариські організації змогли не лише справитися з лихварством, але і забезпечити вигідні умови кредиту, у порівнянні з великими капіталістичними сільськогосподарськими підприємствами. Подібні послуги надавала кооперативна організація й у галузі збуту.

Таким чином, результати дослідження виявили, що значний масив наукової спадщини

професора В.Г.Бажаєва присвячено питанням кооперації. Проаналізувавши деякі з них, варто відмітити, що він досить детально висвітлює історію розвитку сільськогосподарської кооперації у країнах Західної Європи та Російської імперії. Автор досить вдало акцентує увагу на тих аспектах, які притаманні конкретній країні та стали підґрунтям для розвитку певного типу кооперативів. Не досить вдалими є те, що вчений повторює одні і ті ж факти у різних працях. Але загалом проаналізовані наукові роботи В.Г.Бажаєва з питань кооперації є досить важливим джерелом для дослідників-економістів та істориків аграрної науки, адже вони допомагають зрозуміти загальну картину зародження, становлення та розвитку сільськогосподарської кооперації у різних країнах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Клокар О.О. Сільськогосподарська кооперація в Україні: ретроспективний та перспективний аналіз ефективного розвитку / О.О. Клокар [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sworld.com.ua/simpoz3/48.pdf>
2. Історія кооперативного руху / [Бабенко С.Г. та ін.], Львівська комерційна академія. – Львів: Ін-т українознавства НАН України, 1995. – 412 с.
3. Зіновчук В.В. Кооперативна ідея в сільському господарстві України і США / В.В. Зіновчук [2 вид., доп. і перероб.]. – К: Логос, 1996. – 224 с.
4. Бажаєв В.Г. Кооперация и аграрный вопрос (Продолжение следует) / В.Г. Бажаєв // Хозяйство. – 1910. – № 12. – С. 515-524.
5. Бажаєв В.Г. Кооперация и аграрный вопрос (Окончание) / В.Г. Бажаєв // Хозяйство. – 1910. – № 13. – С. 566-572.
6. Бажаєв В.Г. Что дало и может дать русской деревне кооперативное движение в сельском хозяйстве / В.Г. Бажаєв // Русская мысль. – 1910. – № 7. – С. 132-145.
7. Бажаєв В.Г. Кооперация сельскохозяйственная в Западной Европе / В.Г. Бажаєв // Полная энциклопедия русского сельского хозяйства и соприкасающихся с ним наук. – СПб: Изд. А.Ф. Девриена, 1912. – Т. 12 (Автомобили в сельском хозяйстве – яблочное вино и водка). – С. 607-615.
8. Бажаєв В.Г. Кооперация сельскохозяйственная в России / В.Г. Бажаєв // Полная энциклопедия русского сельского хозяйства и соприкасающихся с ним наук. – СПб: Изд. А.Ф. Девриена, 1912. – Т. 12 (Автомобили в сельском хозяйстве – яблочное вино и водка). – С. 615-624.

Сиченко Ірина Питання сільськогосподарської кооперації у працях професора В.Г. Бажаєва

На основі наукового аналізу праць В.Г. Бажаєва відтворено історичні аспекти розвитку сільськогосподарської кооперації у Російській імперії та країнах Західної Європи. Встановлено, що вчений визначив поняття «кооперація» та «кооператив». В.Г. Бажаєв виділяє різні типи кооперативів: сільськогосподарські товариства, синдикати, артілі тощо. Досліджуючи дану проблему, основна увага зосереджується на аналізі селянського кооперативного руху.

Ключові слова: В.Г. Бажаєв, сільськогосподарська кооперація, сільськогосподарські товариства

Сыченко Ирина Вопрос сельскохозяйственной кооперации в трудах профессора В.Г. Бажаева

На основе научного анализа трудов В.Г. Бажаева воссозданы исторические аспекты развития сельскохозяйственной кооперации в Российской империи и в странах Западной Европы. Установлено, что ученый определил понятие «кооперация» и «кооператив». В.Г. Бажаев выделяет различные типы кооперативов: сельскохозяйственные общества, синдикаты, артели и тому подобное. Исследуя данную проблему, основное внимание сосредотачивается на анализе крестьянского кооперативного движения.

Ключевые слова: В.Г. Бажаев, сельскохозяйственная кооперация, сельскохозяйственные общества

Sichenko Irina The question of agricultural cooperation in works of professor V.G. Bazhaev

On the basis of the scientific analysis of works of V.G. Bazhaev historical aspects of development of agricultural cooperation in the Russian empire and in countries of Western Europe are recreated. It is established that the scientist has defined concept «cooperation» and «cooperative society». V.G. Bazhaev allocates various types of cooperative societies: agricultural societies, syndicates, artels and so forth. Investigating the given problem, the basic attention concentrates on the analysis of country co-

operative movement. V.G. Bazhaev scientific works are very important for researchers, and also historians of an agrarian science because they help to understand an overall picture of origin, formation and development of agricultural cooperation in the different countries.

Keywords: *V.G. Bazhaev, agricultural cooperation, agricultural societies*

Рецензенти:

Кривошея І.І., к.і.н., професор

Погромський В.О., к.і.н.

Надійшла до редакції 15.09.2016 р.